

Sz. Simon Éva

A törökországi hungarikakutatások aktuális helyzete

*Fekete Lajos (1891–1969) halálának
50. évfordulója alkalmából*

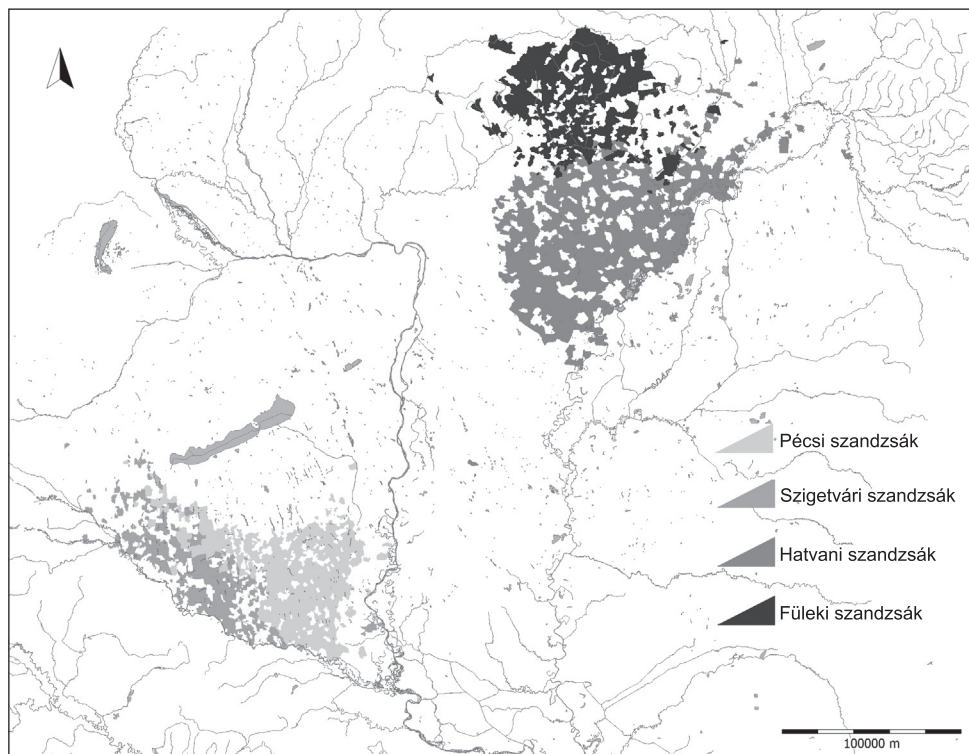
Az elmúlt év decemberében véget ért a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) és az MTA BTK Történettudományi Intézete közös oszmanisztikai projektjének első periódusa (2014–2018).¹ Az OTKA K 108919 számú pályázattal támogatott kutatócsoport (tagjai: Sz. Simon Éva, Hegyi Klára, Demeter Gábor, Sudár Balázs) célkitűzése a Magyarország területére vonatkozó 16–17. századi oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodási iratok (mufasszal-defterek, tímár-defterek, tímár-rúznámcsék, dzsizje-defterek) feltárása, összegyűjtése, kutathatóvá tétele, a komparatív vizsgálatok elősegítése és célzott alapkutatásokkal a korszak alapkérdéseinek megválaszolása és térképi megjelenítése volt. A célkitűzések megvalósítása során kísérleti jelleggel négy minta-szandzsákra (hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári) korlátozva, de korlátlan jövőbeni bővítési lehetőséggel felépítettünk egy, az összes török kori kataszteri anyag befogadására alkalmas relációs adatbázist („Oszmán összeírások”) és az adatok vizualizálását biztosító, hozzá kapcsolódó GIS alapú térinformatikai adatbázist, amelyek további alapkutatásokat, illetve közigazgatás-, had-, hely- és régiótörténeti kutatásokat egyaránt szolgálhatnak.² Ez a kutatási infrastruktúra egyben az MNL első hungarika adatbázisát eredményezte.³

¹ Az évenkénti projektbeszámolók elérhetők a *Catastrum* 2014. 3. sz. 31–44.; 2015. 1. sz. 46–48.; 2016. 1. sz. 54–56.; 2017. 1. sz. 61–64.; 2018. 1. sz. 59–64.; 2019. 1. sz. 53–64.

² Az elkészült relációs adatbázis pillanatnyilag az MNL OL Bécsi kapu téri és óbudai kutatótermeiben belső hálózatról érhető el. A vizsgált szandzsákok térinformatikai adatbázisban készült 250 tematikus térképe az Sz. Simon Éva–Hegyi Klára–Demeter Gábor: *Atlasz a 16. századi oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodás tanulmányozásához* (hatvani, füleki, görögali, mohácsi, pécsi, szigetvári szandzsák) című kiadványban a <http://mnl.gov.hu/mnl/ol/terkepek> linken hozzáférhető.

³ Az Oszmán összeírások című és a térinformatikai adatbázis működésére vonatkozóan lásd: Sz. Simon Éva: *Útmutató az Oszmán összeírások című adatbázis működéséhez*; Demeter Gábor: *Használati útmutató az OTKA K 108919 számú pályázati támogatással készült Oszmán összeírások című relációs adatbázis rekordjainak vizualizálására kifejlesztett GIS szoftverhez/Users' Guide to the GIS Software Supporting the Visualization of Data in Project OTKA K 108919 (Ottoman Tapu Defters)* http://mnl.gov.hu/mnl/ol/utmutato_az_oszman_osszeirasok_cimu_adatbazis_mukodeséhez, http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hasznalati_utmutato_a_gis_szoftverhez

1. A vizsgált szandzsákok 1570-ben

Készítette: Sz. Simon Éva, Hegyi Klára, Demeter Gábor, Kollányi László, Kollányi Péter

A projekt célkitűzéseinek megvalósítása során az első feladat a vizsgálathoz szükséges forrásanyag felmérése és ellenőrzése volt az MNL állományában, majd az itteni hiányok feltárása, azok pótlása és további összeírások összegyűjtése. Ez a munkafolyamat szükségessé tette a hódoltsági jövedelem- és birtokgazdálkodási iratok kutatástörténetének, irattani ismérveinek és a törökországi kutatási lehetőségeknek az áttekintését, azaz a törökországi hungarikakutatások múltjának és aktuális helyzetének megismerését, amelynek kutatói tapasztalatait a jelen tanulmányban foglalom össze.⁴

A magyarországi oszmán jövedelem- és birtokigazgatás helyi iratanyaga a visszafoglaló háborúk során a budai pénzügyigazgatási központ (defterháne) leégésével nagyrészt megsemmisült, kisebb részben a mentés következtében a világ különböző tájaira szóródott szét. Találunk tartományi összeírásokat Bécsben, Berlinben, Münchenben, Lipszében, Drezdában, Párizsban, de van Koppenhágában és Szófiában,

⁴ A törökországi hungarikakutatások történetére részletesen ld. Sz. Simon Éva: A Törökországban őrzött magyar vonatkozású iratok múltja, jelene és jövője. Levéltári Szemle, 2013. 3. sz. 15–23.

Varsóban, és egy példány került az Országos Széchényi Könyvtárba is.⁵ A jegyzékek azonban az oszmán igazgatás és adminisztráció működési mechanizmusa folytán nem egyetlen példányban maradtak fenn. Az összeírásokat elkészítésüket követően azonnal Konstantinápolyba, a Portára küldték hitelesítésre, ahol az eredeti példányt a szultáni jóváhagyást bizonyító *tuğrával* látták el és elhelyezték a központi defterhánében, míg másolatát visszaküldték a tartományba. A magyar területek szandzsákjainak részletes jegyzékei ezért ma legnagyobb részét a Török Állami Levéltár Oszmán Levéltárában (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) találhatók.

A Törökországban őrzött magyar vonatkozású kataszteri iratok szisztematikus összegyűjtésének a gondolata először 1924-ben merült fel, amikor Fekete Lajos, az Országos Levéltár levéltárnoka⁶ első isztambuli kutatóútján tudomást szerzett egy olyan gyűjteményről, mely „...Magyarország törökkori földrajzának kulcsát, a török területeknek lakóhely szerinti leírását őrzi. A deftereken alapuló ismereteink rendszeres leírását sejtem benne.” – írta beszámolójában Csánki Dezsőnek, a levéltár igazgatójának az akkor még a kutatás elől teljesen elzárt, később a Tapu Tahrir Defteri sorozatba rendezett anyagról.⁷ Annak ellenére, hogy Fekete számára első törökországi tartózkodása idején valódi levéltári kutatásra nem nyílt lehetőség⁸, mégis azzal

⁵ A budai tartományban vezetett tímár-defterek közül 3 (nógrádi, budai, koppányi 1562–1563. évi jegyzéke) a 19. század végén még a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában volt, azóta ezek a példányok is megsemmisültek.

⁶ Fekete Lajos (1891–1969) az oszmán-török paleográfia világhírű mestere 1914-ben, bölcsészdoktori oklevelének megszerzése után az I. világháború orosz frontján kezdte meg a szolgálatát. Életének 1915 májusa és 1920 decembere közötti időszakát mint fogságba jutott hadapród török társaságban töltötte Szibériában, ahol megtanulta a nyelvet. Már 1918-ban, még a hadifogságból kérelmezte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatását a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetbe való kiküldetése tárgyában. Ezt az első kiutazását az antant 1918 szeptemberi ultimátuma ellehetlenítette. Hazatérését követően, 1920-tól török filológiát és oszmán-török oklevéltant és paleográfiát tanult Németh Gyulától és Friedrich Kraelitztól. 1927–1928-ban arab és perzsa filológiából is tovább képezte magát és 1929-ben az oszmán-török nyelvű történeti források tárgykörében magántanárrá habilitált a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Kezdetben mint megbízott előadó, majd 1952 és 1966 között már mint egyetemi tanár tanított a török filológiai tanszéken. Időközben, 1921–1923 között Budapest Székesfőváros Levéltárában, majd 1923-tól a Magyar Országos Levéltárban helyezkedett el, ahol egészen 1948-ig dolgozott. Több alkalommal kutatott az isztambuli közgyűjteményekben, első ízben 1924 augusztus közepétől november közepéig. Az Országos Levéltár számára általa gyűjtött hungarikaanyagok azonban a kutatási korlátozások miatt elsősorban nem Törökországból, hanem Nyugat-Európából származnak. A korszakban egyedülálló szakmai kvalitását bizonyítja, hogy 1936-ban őt hívta meg a török kormány az oszmán kori levéltári anyag rendszerezési elveinek kidolgozására. A török levéltárak munkatársai Fekete Lajos működése eredményeként ismerkedtek meg a proveniencia elvével.

⁷ Sz. Simon Éva: Isztambuli közgyűjtemények az I. világháború után (Fekete Lajos jelentései 1924-ből). Keletkutatás, 2002. ősz – 2006. ősz, 227.

⁸ Isztambuli tartózkodása idején a levéltárat nem lehetett használni. Ahogy jelentésében beszámolt róla: „Levél- és könyvtár nagyarányú rendezés és átszervezés alatt áll.” Sz. Simon Éva: Isztambuli közgyűjtemények... 222.

a meggyőződéssel tért haza útjáról, hogy a „*hódoltságkori forráskutatásnak Isztambulban rövid idő alatt nagyszerű tere nyílik.*”⁹ Meglátásában a világhírű oszmanista csak részben tévedett.

A kutatás számára nehezen megnyíló törökországi levéltárakból az első oszmán adódefterek csak jóval később, 1963–64-ben, majd pedig 1973-ban Káldy-Nagy Gyula gyűjtése eredményeként kerültek az Országos Levéltárba mikrofilmmásolatként.¹⁰ Ezt a több mint 5000 felvételtől álló gyűjteményt később többen is gyarapították, de a török kutatási korlátozások miatt csak kis mértékben.

Csak a 21. század második évtizedének elején nyílt valódi szabad tere a törökországi levéltári kutatásoknak. 2013-ban, amikor a *Török Állami Levéltár* Oszmán Levéltára új épületének kapuja megnyílt, az esemény nemcsak szimbolikusan, de valószínűsítően is belépést jelentett a török levéltárügy számára a 21. századba, a digitalizáció és a szolgáltató levéltár korába. A kezdeményezés, egy modern, mind a levéltárban, mind az állományvédelem, mind a kutatói igények szempontjainak megfelelő új levéltár létrehozása mögött erős kormányzati szándék is meghúzódott: a 20. századi kemalizmus ideológiája után újjáéledő birodalmi nemzettudat, amely számára kiemelt fontosságú az oszmán múlt tisztelete, az oszmán történelem világtörténeti jelentőségének kiemelése és ezen keresztül a levéltárügy előtérbe helyezése. Ezt mutatta a későbbi államelnöknek a levéltár megnyitóján elhangzott egyik mondata is: „*Aki a levéltárnak hátat fordít, a múltjának fordít hátat.*”¹¹ A levéltárak ügye ezzel a nemzetstratégiai ágazatok közé emelkedett Törökországban. Az alábbi számadatok jól mutatják a levéltárak fejlesztését célzó kormányzati szándék megvalósulását 2013 óta: az Oszmán Levéltárban hatalmas tempóban halad az iratok rendezése – évi 6–7 millió iratot dolgoznak fel –, digitalizálása – a korábbi évi 200–300 000 helyett évi 8 millió felvétel készül – és a kutathatóság biztosítása digitális másolatok hozzáférhetővé tételével. Pillanatnyilag mintegy 40 millió irat érhető el digitálisan, ami világviszonylatban is példa nélkülinek tekinthető. Ezzel párhuzamosan folynak az e-levéltár előkészítésének munkálatai is. De Törökország nem elégszik meg saját levéltári állományának feldolgozásával, tervezi a turcikai kutatások intenzitásának fokozását is, a Törökországgal kapcsolatos külföldön őrzött dokumentumok mielőbbi digitalizálását.¹²

A török levéltárügyben bekövetkezett gyors fejlődés a hungarikakutatások számára is eddig nem látott lehetőséget kínál. Egy alcímnek beillő megjegyzést Fekete Lajostól kölcsönözve leszögezhetjük, hogy „...*a viszonyok ma egészen mások.*”¹³ mint elődeink

⁹ Sz. Simon Éva: *Isztambuli közgyűjtemények...* 227.

¹⁰ MNL OL Y 7 A Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok, 1427/1963., 225/1964.

¹¹ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-taksime-cami-de-yapacagiz-23419723> (A letöltés ideje: 2019. március 12.)

¹² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Haberler/Haber/133> (A letöltés ideje: 2019. február 6.) Devlet Arşivleri yeniden yapılandırılıyor. (Röportaj 28.08.2018. – Prof. Dr. Uğur Ünal, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı)

¹³ Megjegyzésében Fekete Lajos 1924-ben Karácson Imre (1863–1911) mintegy másfél évtizeddel korábbi

idején voltak. Hiszen az a többször elköltöztetett, összekeveredett majd a 20. század során több alkalommal, több módszerrel újrendezett¹⁴ iratanyag, amely a magyar történelem különböző időszakaira vonatkozóan is fontos adatokkal szolgál, úgy tűnik, hogy napjainkra az Isztambul Kağıthane negyedében megépített új levéltár épületében végre otthonra talált. Az átalakulás valódi eredményét azonban nemcsak az iratanyag hányatott sorsának fordulópontjaiban, rendezési elveinek változásában, a digitalizálás mértékében vagy a raktározásra szolgáló kamrának mint kutatóhelynek¹⁵ előbb kutatószobává, majd kutatószalonná válásában mérhetjük le, hanem elsősorban a kutatás szabadságának aktuális mértékében.

Szerencsés egybeesés folytán kutatócsoportunk éppen a levéltár megnyitását követően nyerte el a támogatást, hogy feltárja, rendszerezze, adatbázisban feldolgozza és vizualizálja az oszmán katonai- és birtokigazgatás magyar vonatkozású forrásainak egy meghatározott részét. A gyűjtőmunka során öt alkalommal végezhetünk helyszíni kutatásokat Törökországban a Başbakanlık Osmanlı Arşivi gyűjteményében. A korábban eredetiben kiadott, vagy éppen jobbra állományvédelmi szabályokra hivatkozva kiadhatatlannak minősített iratanyag mára ugyan csak digitálisan kutatható az Oszmán Levéltár 350 főt befogadni képes, internettel és hálózati hozzáféréssel ellátott számítógépekkel felszerelt kutatótermében, de a kutatásokat megnehezítő, időnként szinte ellehetetlenítő 1970-es évekbeli állományvédelmi korlátozásokkal együtt a dokumentumok részleges másoltatására vonatkozó szabályok is enyhültek, gyakorlatilag megszűntek. Az új rendszerben a digitálisan elérhetővé tett dokumentumokhoz mindenféle korlátozás nélkül férnek hozzá a kutatók. Nemcsak szabadon kereshetnek a levéltár nyilvántartó rendszerében (*Belge Tarama Sistemi*), de a választott anyag digitális képét azonnal megnézhetik, és akár azonnal másolatot is rendelhetnek róla. Egy oldal ára a török líra gyorsan változó árfolyama következtében ma

---

(1907 és 1911 közötti) törökországi tartózkodásának körülményeire utalt vissza, amikor a magyar kultusz-kormányzat részéről a Rákóczi-emigráció iratainak felkutatásával, azaz első ízben hungarikakutatással megbízott kutatót, Karácsont a kémkedés vádjával illették a török hatóságok. A Századok számára hazaküldött tárcájában 1907-ben Karácson így foglalta össze tapasztalatait: „...a lethargiában szunnyadó környezet kimondhatatlanul megnehezíti az idegen kutató munkáját is. Az illetékes közegek előtt, a kikkel érintkeznie kell, teljesen szokatlan dolog, hogy valaki régi török kéziratokat keresgéljen. E hivatalos körök gyanakodása pedig egészen másféle célú látásban, nem történetírást. E gyanakodásból folyólag sok huzavonának teszi ki az idegent, csak hogy munkáját hátráltassák. Erről csak annak lehet igazán fogalma, a kinek valaha török hatóságokkal dolga volt.” Karácson Imre: *Török levéltárak. Századok*, 1907. 763. A következő évben nyugati kutatóként először, hosszas utánajárás eredményeképpen, szultáni külön engedéllyel hozzá férhetett a Topkapı Sarayı iratanyagához, amelyből magyar vonatkozású dokumentumokat válogatott ki.

¹⁴ 1909 októberére a szultáni palotában őrzött levéltárból 518 kocsinyi iratot áthordtak a Portára, s közben Karácson Imrét kérték fel a levéltár rendezési elveinek a kidolgozására, melynek Thallóczy Lajos (1856–1916) segítségével eleget is tett. A további levéltárrendezésekre lásd: Atillá Çetin: *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979. 4–5.; *Başkanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2017. 12–16.

¹⁵ Utalás Karácson Imre naplójában leírt esetre, amikor 1909. augusztus 24-én „a *Kubbe alti felöl egy rejtélyes ajtón bemelve ismét egy kamrát találtak tele irományokkal.*” Karácson részben itt végezte kutatásait.

nem éri el a 15 Ft-ot. Mindezek eredményeként az MNL OL mikrofilmtárában található mintegy 23 000 törökországi felvételt (melynek kb. negyede volt korábban kataszteri dokumentum) sikerült megtöbbszörözni az öt év alatt gyűjtött mintegy 74 000 digitális felvétel hazahozásával. A számok azonban csalókák.

2. A Török Állami Levéltár Oszmán Levéltára kutatóterme (a szerző felvétele)

A kutatócsoportunk által vizsgált legfontosabb forrástípus, a szandzsák-összeírások (mufasszal-defterek) sorozata Káldy-Nagy Gyula és kollégái munkájának köszönhetően a nehézségek ellenére is majdnem teljesnek volt már nevezhető 2014 előtt is az MNL gyűjteményében. A felvételek áttekintése során azonban megállapítottuk, hogy a gyűjtők gondos munkája ellenére több helyen oldalhíányok vannak az anyagban, illetve a mikrofilmre vett defterek jelzetelemzése sem mindenütt egyezik meg az összeírások mai jelzeteivel. Ez az utóbbi tény azt engedte feltételezni, hogy a deftereket az 1970-es évek óta újrarendezték, új jelzettel látták el, és mint utóbb kiderült, több esetben újra is oldalszámozták, komoly nehézséget okozva ezzel a Magyarországon őrzött mikrofilmek és az eredeti iratanyag szinkronizálásában. Ezért első feladatunk a hiányok pótlása és a pontosítások elvégzése volt, amelynek során a hibás másolatok helyett új digitális felvételeket készítettünk, minden esetben a teljes forrás másolatásával. Ezt követően tártuk fel a hódoltság jövedelem- és birtokigazgatásának eddig még Magyarországon levéltári állományba nem vett dokumentumait. A projekt időtartama alatt 49 fond anyagából sikerült magyar vonatkozású adatokat gyűjteni és három fond teljes 16–17. századi sorozatának digitalizálása történt meg.

Elsőként a magyarországi oszmán előljárók és katonaság kinevezéseit és javadalombirtokait is tartalmazó, magyar közgyűjteményben nem lévő jegyzékek példányait válogattuk ki a *Defterhâne-i Âmire Timar Ruznâmçe Defterleri (RZ)*, illetve a *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)* sorozatból. 2014 előtt mindössze 4 birtokadományozási jegyzőkönyv (tímár-rúznámcsé) példány volt elérhető a kutatók számára az MNL állományában. A projekt időtartama alatt összesen 98 darabban sikerült

bővíteni a sorozatot. Korábban nem szerepelt a gyűjteményünkben a kinevezéseket tartalmazó *ruúsz-defterek* sorozata. Ennek 16–17. századi példányaait a *Bâb-ı Âsafî Ruúş Kalemi Defterleri* (A.RSK.d) sorozatából és a *Kamil Kepeci* által rendezett kötetek (KK.d) közül válogattuk ki. A digitális gyűjtemény pillanatnyilag több mint 80 defterből áll. Mindkét forrástípus fontos alapja a ma egyre divatosabb oszmán elitkutató-soknak. De a birtokadományozási naplók kiválóan egészítik ki a magyar összeírások településtörténeti adatait is, ezért számunkra különösen értékes források.

Az oszmán államtanács által kibocsátott rendeletek protocollumainak, az ún. *mühimme deftereknek* vagy magyarul fontos ügyek deftereinek magyar szempontú anyagából (mivel a birodalom egészének ügyeit magában foglaló kötetekről van szó) az 1960-as 70-es évek korlátozásai miatti válogatás eredményeként gyakran nehezen azonosítható, datálatlan töredékek is kerültek az Országos Levéltár gyűjteményébe. Az új szabályozás lehetőséget biztosított a teljes kötetek másolatainak elkészíttetésére, így a sorozat 16–17. századi defterei (84 kötet) már az MNL-ben is kutathatóvá váltak.

A törökországi hungarikakutatások lehetőségének kitérülése nem csupán a kutatások további folytatását inspirálja, hanem új feladatokat is támaszt a levéltárosok és a kutatók számára. E feladatok közül a legfontosabb a jól használható hungarikakataszter működtetése, amely a további kutatások irányait és szükségleteit is megszabja. Nem kevésbé fontos azonban a megszerzett anyag közkinccsé tétele sem. Az oszmáni nyelven írt forrásokat eredetiben használni tudók köre viszonylag csekély. Az OTKA K 108919 számú pályázat során több olyan megoldást is kifejlesztettünk, amellyel szélesebb közönség számára válhatnak elérhetővé az oszmán forrásokban rejlő adatok. Ezek közül az egyik a jelenleg a levéltár kutatótermeiben elérhető „Oszmán összeírások” című hungarika adatbázis,¹⁶ amelynek folyamatos feltöltése, új régiókkal való bővítése éppúgy rövidtávú céljaink közé tartozik, mint a magyar vonatkozású oszmán adatok vizualizálásának folytatása és az így elkészített térképek internetes publikálása a széles közönség számára. Ugyanakkor a gyűjtött anyag kataszteri jellegű példányaait a kutatás megkönnyítése érdekében tematikus segédlettel láttuk el, amely a beszámoló online mellékletében és a levéltár honlapján egyaránt megtalálható.¹⁷ A segédlet az oszmán közigazgatás szerkezetét követi. Pillanatnyilag a mai országhatáron belül fekvő, budai vilájethoz tartozó szandzsákok 16. századi anyagait tartalmazza kisebb közigazgatási egységekre, náhijékre lebontva, de céljaink közt szerepel a jegyzék mind időbeli, mind térbeli bővítése is.

A fentieket tartalmazó jegyzék elérhető az alábbi linken:

http://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz

¹⁶ Az adatbázis az AdatbázisokOnline szolgáltatás új felületének elkészültével online elérhetővé válik.

¹⁷ Sz. Simon Éva: Tematikus segédlet a budai vilájet Magyarország területére eső szandzsákok 16. századi adó-és birtokösszeírásaihoz. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz